

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, "Όρια καὶ σύνορα στὴν ἀγροτικὴ γῆ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου □ Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, Οἱ ἐθνογραφικὲς περιπέτειες τοῦ «ἐλληνισμοῦ» □ Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑτερογλωσσία καὶ ἀφομοιωτικοὶ σχεδιασμοί □ ANNA ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ, Οἱ ἐπίτιμοι διδάκτορες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν □ Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Ἡ ἱστορία στὸ σχολεῖο □ ΓΙΑ ΤΙΣ «ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ» ΤΟΥ Γ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ: Σ. Ἀσδραχάς, Φ. Ἡλιού, Β. Παναγιωτόπουλος □ Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κάλβου □ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Σχόλια γιὰ τὴν ἀμμηχανία τοῦ ἱστορικοῦ □ Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο σὲ ζητήματα ἱστορικῆς κατανόησης □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Ὁ ὑπουργὸς καὶ ἡ ἱστορία □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Φ. Μπαρούτσος, Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, Γ. Νικολάου, Θ. Νικολαΐδης, Φ. Ἡλιού, Δέσποινα Παπαδημητρίου

36

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, FAX. 3600865
ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΚΟΥΦΑ 77, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, 3638921

Όρια καί σύνορα στήν άγροτική γη των νησιών του Αιγαίου στά χρόνια της όθωμανικής κυριαρχίας

Τό καθεστώσ γαιοκτησίας στήν όθωμανική αύτοκρατορία, έκτός από τά γενικά χαρακτηριστικά του, πού όφειλονταν στήν αντίληψη ότι ή γη άνήκε στό σουλτάνο, ό όποίος παραχωρούσε δικαιώματα επί αύτης στους ύπηκόους του¹, παρουσίαζε καί ιδιομορφίες πού σχετίζονταν μέ τίς συνθήκες κατάκτησης κάθε τόπου. Στόν νησιωτικό χώρο σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση των σχέσεων γαιοκτησίας έπαιξαν οι «προνομιακοί όρισμοί», πού παραχωρήθηκαν σε άρκετά νησιά από τους σουλτάνους άμέσως μετά τήν κατάληψή τους καί άνανεώθηκαν μεταγενέστερα. Τέτοιοι όρισμοί έκδόθηκαν τό 1580 καί κατόπιν τό 1628/1629 καί τό 1646 γιά τά νησιά των Κυκλάδων, τό 1567 καί τό 1578 γιά τή Χίο². Ρυθμίσεις όμως

Τό κείμενο αυτό συντάχθηκε στό πλαίσιο έρευνητικής συνεργασίας του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών μέ τό Laboratoire de Démographie Historique της École des Hautes Études en Sciences Sociales μέ θέμα: «Χώρος καί κοινωμία. Η έννοια των συνόρων».

1. Από τή βιβλιογραφία γιά τίς μορφές ιδιοκτησίας της γής στήν όθωμανική αύτοκρατορία βλ. Ν. Έλευθεριάδης, *Η άκίνητος ιδιοκτησία έν Τουρκία*, Αθήνα 1903· Ν. Πανταζόπουλος, «Τά «προνόμια» ως πολιτιστικός παράγων εις τάς σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων», έπανεκδοση *Επιστημονική Έπετηρίς της Σχολής Οίκονομικών καί Νομικών Έπιστημών*, τ. 19, τχ. 3, 1986, σ. 46-54· Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1980, κυρίως σ. 45-79· Vera Mutafchieva, «Περί του ζητήματος των τσιφλικιών εις τήν Όθωμανικήν αύτοκρατορίαν κατά τον ΙΔ΄-ΙΖ΄ αιώνα», Μετάφραση: Ι. Λαμπιδής, *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, τ. 29, 1970, σ. 83-117· Ι. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική όργάνωσις της Στερεάς Έλλάδος κατά τήν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971, σ. 52-58· Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XVIe - début XVIIe siècle)*, Wiesbaden 1980· Γ. Νάκος, *Τό νομικό καθεστώσ των τώσ δημόσιων όθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984· του ίδιου, *Ίστορία του έλληνικού δικαίου. Συμβολή στό δίκαιο του τουρκοκρατούμενου έλληνισμού*, τχ. Β΄, *Έξελικτικές διακυμάνσεις του όθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986, κυρίως σ. 11-31.

2. Βλ. Κ. Άμαντος, «Οί προνομιακοί όρισμοί του μουσουλμανισμού ύπέρ των Χριστιανικών νησιών», *Επιστημονική Έπετηρίς της Σχολής Οίκονομικών καί Νομικών Έπιστημών*, τ. 19, τχ. 3, 1986, σ. 55-60.

σχετικές με τό ιδιοκτησιακό καθεστώς περιλαμβάνονται καί σέ κανουνναμέδες, πού εκδόθηκαν μετά τήν κατάληψη νησιών, όπως στίς περιπτώσεις τής Λέσβου, τής Ρόδου καί τής Κώ³. Όσον αφορά τό καθεστώς ιδιοκτησίας τής γής, κοινή συνισταμένη τών παραπάνω σουλτανικών ρυθμίσεων ήταν ότι οι χριστιανοί τών νησιών διατηρούσαν τό δικαίωμα νά κατέχουν ιδιόκτητες γαίες, κτίσματα καί άλλα ακίνητα αγαθά, τά όποια μπορούσαν νά πωλούν καί γενικώς νά μεταβιβάζουν μέ βάση τίς διατάξεις πού ίσχυαν στό τοπικό έθιμικό τους δίκαιο. Έπίσης ή όθωμανική διοίκηση –όπως άλλωστε καί στίς άλλες περιοχές τής όθωμανικής αυτοκρατορίας– αναγνώριζε τά δικαιώματα ιδιοκτησίας πού είχαν, ως «βακούφια», οι μονές καί τά άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα στά περιουσιακά στοιχεία τά όποια είχαν στήν κατοχή τους.

Θά λέγαμε λοιπόν ότι τά ακίνητα πού κατείχαν οι χριστιανοί νησιώτες αναγνωρίζονταν ως άτομικά τους περιουσιακά στοιχεία από τήν όθωμανική διοίκηση, οι κανόνες όμως πού άφορούσαν τήν ύλική τους ύπόσταση καί τή διαχείρισή τους, ή έκταση, τά όριά τους καί γενικά τά στοιχεία εκείνα πού συγκροτούσαν τήν αναγνωρίσιμη ταυτότητα ενός ακινήτου άνηκαν στήν άρμοδιότητα τών χριστιανικών κοινοτικών άρχών.

Η ταυτότητα ενός ακινήτου, στήν εποχή τής όθωμανικής κυριαρχίας, εξασφαλιζόταν χάρη σέ ένα συνδυασμό γραπτής τεκμηρίωσης καί συλλογικής μνήμης. Καταρχήν οι γραπτές άποτυπώσεις καί περιγραφές τών άγροτικών ιδιοκτησιών πού γνωρίζουμε, τήν εποχή αυτή, είναι εξαιρετικά έλλειπτικές. Περιέχονται σέ συμβολαιογραφικές πράξεις ή σέ άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα, καθώς επίσης σέ κοινοτικά κτηματολόγια ή φορολογικά κατάστιχα. Η γραπτή αυτή μνεία όμως δέν έπαρκει για τόν άκριβή προσδιορισμό καί τήν ταύτιση του έκάστοτε άγροκτήματος, καθώς τά στοιχεία πού περιέχονται σέ αυτήν είναι πενιχρά.

Κατά κανόνα ή άναφορά σέ ένα άγροτικό ακίνητο περιοριζόταν σέ ένα τοπωνύμιο ή ένα μικροτοπωνύμιο πού σηματοδοτούσε τήν περιοχή όπου βρισκόταν καί στά όνόματα ενός, δύο ή σπανιότερα τριών προσώπων πού κατείχαν συνορεύοντα ακίνητα. Για τή δήλωσή τους χρησιμοποιούνταν όροι όπως «σύμπλιος»

νών», π. Έλληνικά, τ. 9, 1936, σ. 127-136· Έλένη Κούκκου, *Οί κοινοτικοί θεσμοί στίς Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Άθήνα 1980, σ. 25-45· Εύτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά τήν Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Άθήνα 1987, σ. 176-178· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τόν 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις καί οικονομικές συναλλαγές*, Άθήνα 1997, σ. 29-32 όπου καί ή παλαιότερη βιβλιογραφία.

3. Βλ. κανουνναμέ του 1548 από τή Λέσβο J. Chr. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 - circa 1600*, Άθήνα 1985, σ. 379-381· πβ. Τ. Παπουτσάνης, «Φορολογικά καί διοικητικά νομοθετήματα του 16ου αιώνα για τή Λέσβο», π. *Λεσβιακά*, τ. 12, 1989, σ. 239-240. Βλ. επίσης κανουνναμέ του 1592/1593 για τή Ρόδο καί τήν Κώ, J. Chr. Alexander, *ό.π.*, σ. 387-391.

στή Μύκονο, Σύρο, Άνδρο, Νάξο, Πάτμο κ.ά., «κολλητεράνος» στή Μήλο, «πλησιαστής» στή Σκύρο, «πλησίον» στήν Πάρο, Χίο κλπ.⁴. Έκτός από τήν άναγραφή τών όνομάτων τών γειτόνων, κάποιες φορές έχουμε ρητή άναφορά στήν έννοια του συνόρου, ή όποια στά δικαιοπρακτικά έγγραφα τής Τουρκοκρατίας, εκτός από τή λέξη «σύνορο» –πού έντοπίζεται σέ τεκμήρια τής Σάμου⁵, τής Άμοργού⁶, τής Άνδρου⁷ καί άλλων νησιών–, δηλώνεται επίσης μέ άλλους διαλεκτικούς όρους όπως: «σταλίκι» στή Χίο⁸, «νομός» στή Νάξο⁹, «άνουριά» στή Ρόδο¹⁰ κλπ.¹¹. Καί σέ αυτές τίς περιπτώσεις, όμως, τό σύνορο κατά κανόνα δέν σημαίνεται μέ σημάδια ή στοιχεία του χώρου, αλλά άπλως δηλώνεται μέσω τής καταγραφής τών προσώπων πού κατείχαν συνορεύουσες ιδιοκτησίες.

4. Βλ. σχετικά Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 128.

5. Βλ. διαθήκες, προικοσύμφωνα καί πωλητήρια έγγραφα του 18ου καί άρχών του 19ου αιώνα: Τατιάνα Ίωάννου, «Δεκαεννέα διαθήκες από τά μοναστηριακά άρχεία τής Σάμου (1692-1799)», *Άντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τόν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Άθήνα 1992, σ. 462, 464, 469 κ.ά.: Α. Σεβαστάκης, *Ίστορικά Νέου Καρλοθάσου Σάμου 1768-1840*, Άθήνα 1995, σ. 124-126· Μ. Βαρβούνης, «Τοπική ιστορία καί παραδοσιακός πολιτισμός τής Σάμου: ή περίπτωση μιās συλλογής δικαιοπρακτικών εγγράφων», π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 2, 1995-1996, σ. 49-50, 54-55, 57-58 κλπ..

6. Βλ. πωλητήριο έγγραφο του 1778: Στ. Μουζάκης, *Ό μοναχισμός στό ΝΑ Αίγαίο κατά τό 16ο-18ο αιώνα. Οί σχέσεις τών μοναστηριών Άμοργού-Πάτμου*, Άθήνα 1997, σ. 117.

7. Βλ. έγγραφο συμβιβασμού του έτους 1585: Δ. Πολέμης, Μ. Φώσκολος, «Τό άρχειον τής καθολικής εκκλησίας Άνδρου», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 37, 1987-1989, σ. 135.

8. Ό όρος άπαντά σέ νοταριακά έγγραφα του 18ου αιώνα πού έχει δημοσιεύσει ό Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Χίου τών έτών 1724-1780», *Μνημεία του μεταβυζαντινού δικαίου*, τ. 5, Άθήνα 1962, έγγρ. 302, 305, 391, 443, 498 κ.ά., καί ό Στ. Καθβάδας, *Νοταριακοί κώδικες τής Βολισσού Χίου*, Άθήνα 1966, σ. 91, 156 κ.ά. Για τήν έρμηνεία καί τήν προέλευση τής λέξης βλ. επίσης Α. Γ. Πασάτης, *Τό Χιακόν γλωσσάριον ήτοι ή έν Χίω λαλουμένη γλώσσα*, Άθήνα 1888, φωτ. επανέκδοση Άθήνα 1990, σ. 334, όπου καί μνεία εγγράφων τών έτών 1695 καί 1748.

9. Βλ. έγγραφο του έτους 1683: Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, «Ό κώδικας του νοταρίου Νάξου Ίωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης τής Ίστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 29-30, 1982-1983, Άθήνα 1990, σ. 517-519 έγγρ. 318.

10. Βλ. πωλητήρια έγγραφα από τόν Άπόλλωνα τών έτών 1687, 1737 κλπ.: Άγαπ. Τσομπανάκης, «Λίγο φώς στήν ιδιωτική ζωή τών χωριών τής Ρόδου κατά τή μέση Τουρκοκρατία», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. 1, 1972, έγγρ. 1 σ. 27, έγγρ. 5 σ. 35 κλπ..

11. Μία καταγραφή τών διαλεκτικών καί κοινών λέξεων πού έχει έντοπιστεί από λαογραφικές έρευνες ότι χρησιμοποιούνται στόν έλληνικό χώρο για τή δήλωση του συνόρου, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών θίος καί πολιτισμός*, τ. 5, Άθήνα 1952, σ. 249-250 καί Δ. Πετρόπουλος, «Όρια ιερά - σταυράτα», *Έπιστημονική Έπετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 11, 1969, σ. 240-243.

Σε λιγοστές επίσης περιπτώσεις διαθάζουμε μία γενικόλογη πληροφορία για την έκταση του ακινήτου, ή όποια μάλιστα συχνά δεν γίνεται με κάποια μονάδα μέτρησης του έμβαδου, αλλά μέσω μιας μονάδας χωρητικότητας, πού περιπίπτει επίσης σε μονάδα βάρους και δηλώνει τό σπόρο πού απαιτείται για τή σπορά της γης, και ή όποια είναι δυνατόν νά αναχθεί σε μία δεδομένη έκταση γης. Οί μονάδες μέτρησης πού χρησιμοποιούνταν στην περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας ήταν ποικίλες και αντιπροσώπευαν σε κάθε τόπο διαφορετικό μέγεθος. Έτσι, σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες, ήταν σε χρήση ανάμεσα σε άλλα: στη Νάξο και στη Σκιάθο τό «πινάκι», στη Σάμο τό «πινάκι», ή «τάλια», τό «στρέμμα», στη Ρόδο τό «μόδι», στην Άνδρο τό «καυχή», στη Σαλαμίνα τό «λαχίδι» και τό «στρέμμα», στη Χίο τό «μόδι», τό «άλωνι», ή «όργυιά» κ.ά.¹²

Ό τρόπος αυτός αναφοράς σε ένα ακίνητο δεν μπορεί βέβαια νά τό προσδιορίσει με επάρκεια και ακρίβεια. Νά σημειωθεί όμως τό γεγονός ότι παρότι στά νησιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα κατά κανόνα δεν αναφέρονταν οί διαστάσεις, έντοπιζόνταν όρισμένες σποραδικές μαρτυρίες πού δείχνουν ότι ένιστε διενεργούνταν μετρήσεις στίς άγροτικές γαίες, ίσως με άφορμή κάποια μεταβίβασή τους ή τήν καταγραφή περιουσιακών στοιχείων¹³. Σε λίγα έγγραφα, τέ-

12. Βλ. άντιστοίχως Άναστασία Σιφωνιοΰ-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, *δ.π.*, έγγρ. 189· Δ. Σιάτρας, *Οί άγοραπωληστές ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Άθήνα 1992, σ. 186-187· Έπαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι Ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ήμάς*, τ. 2, Σάμος 1881, σ. 72· Σοφία Λαΐου, «Όθωμανικά έγγραφα πού άφορούν τήν ιστορία της Σάμου 1581-1648», Πρακτικά συνεδρίου *Η Σάμος από τά θυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Α', Άθήνα 1998, σ. 198-200· Άγαπ. Τσομπανάκης, *δ.π.*, σ. 27 έγγρ. 1, σ. 29 έγγρ. 2 κλπ.· του ίδιου, «Λίγο φώς στην ιδιωτική ζωή των χωριών της Ρόδου κατά τή μέση Τουρκοκρατία (ΙΙ. Μέση και όψιμη Τουρκοκρατία - Συνέχεια και τέλος)», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. 3, 1974, σ. 105 έγγρ. 7, σ. 107 έγγρ. 8, σ. 109 έγγρ. 9, σ. 115 έγγρ. 12 κλπ.· Δ. Πολέμης, *Άνέκδοτα άνδριακά έγγραφα του δεκάτου έκτου αιώνας*, Άνδρος, [*Άνδριακά Χρονικά* τ. 30], 1999, έγγρ. 44 σ. 66, έγγρ. 64 σ. 89, έγγρ. 73 σ. 99, έγγρ. 85 σ. 116-117 κ.ά.· Δ. Πάλλας, *Σαλαμινιακά έγγραφα*, Έπιμέλεια: Όλγα Γκράτζιου, Χρ. Λούκος, Άθήνα 1996, έγγρ. 5, 8, 17, 20, 23· Στ. Καθβάδας, «Μέτρα βάρους, χωρητικότητας και επιφανείας εν Χίω», *Περιοδικόν του έν Χίω Συλλόγου Άργέντη*, τ. 4, τχ. 1, 1951, σ. 89-96 κλπ.

13. Σε χιακό έγγραφο του έτους 1695, γίνεται λόγος για μέτρηση πού διενήργησε «ό μισέρ Λεονής Πετροκόκκινος γεωμέτρης και νοτάριος Χίου» με τή «σπράγκα», δηλαδή τό μέτρο με τό όποιο μετροΰσαν τή γη: Κ. Κανελλάκης, *Χιακά άνάλεκτα*, Άθήνα 1890, φωτ. άνάτυπωση Χίος 1983, σ. 421. Βλ. επίσης μνεία μέτρησης σε έγγραφο με ήμερομηνία 23 Μαΐου 1815 από τήν Ύδρα: Άντ. Λιγνός, *Άρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 5, 1813-1817, Άθήνα 1924, σ. 211. Μία περιδιάβαση στίς μεθόδους καταμέτρησης πού ήταν εν χρήσει στό ά' μισό του 19ου αιώνα περιέχεται σε άνώνυμο φυλλάδιο με τίτλο *Πραγματεία περί της άπλουστέρας μεθόδου του καταμετρών άγρούς (τεμάχια)*, Έχοντας έκτασιν μικροτέραν των 100 στρεμμάτων, και επιφάνειαν όμαλήν, ώστε νά μήν έμποδίζεται ή έξ

λος, γίνεται αναφορά στη χάραξη συνόρων σε άγροτικά τεμάχια από τούς ίδιους τούς ιδιοκτήτες τους¹⁴.

Τό τοπωνύμιο έπομένως συνιστούσε βασικό συστατικό της ταυτότητας ενός ακινήτου. Ό προσδιορισμός του άγροτικού ακινήτου βάσει του μικροτοπωνυμίου ώθούσε σε πυκνότερη σήμανση του χώρου με όνομασίες θέσεων και τόπων, με άποτέλεσμα νά εμφανίζεται μέχρι σήμερα πληθώρα μικροτοπωνυμίων στην άγροτική-κτηνοτροφική περιφέρεια των νησιωτικών οικισμών. Η γεωμορφολογία, τό ανάγλυφο του εδάφους και ή ποικιλία του τοπίου διευκολύνει αυτή τήν πυκνή όνοματική σήμανση, καθώς δημιουργούνται φυσικές κατατμήσεις και κατανομές στό χώρο, οί όποιες διαμορφώνουν χωριστές ένότητες και τροφοδοτούν τή φαντασία των κατοίκων με έρεθίσματα πού συντελούν στην παραγωγή νέων όνομάτων.

Ειδικότερα όμως στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, ό κατακερματισμός της γης και οί πολλαπλές κατατμήσεις των ιδιοκτησιών τροφοδοτούνταν και από τά κληρονομικά συστήματα, πού εφαρμόζονταν σε αρκετά νησιά και κατοχύρωναν κληρονομικά δικαιώματα όλων των τέκνων επί της γονικής περιουσίας¹⁵. Η κατοχή πολλών μικρών και διάσπαρτων κλήρων από κάθε ιδιοκτήτη είχε ως συνέπεια τον πολλαπλασιασμό των ενδιάμεσων συνόρων μεταξύ των ιδιοκτησιών. Επίσης οί καλλιεργητικές συμβάσεις πού εφαρμόζονταν σε όρισμένα νησιά -ιδιαίτερα σε νησιά όπως ή Νάξος και ή Άνδρος πού διατηρούσαν, κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, ύπολείμματα φεουδαλικών ρυθμίσεων¹⁶- επέτειναν τήν κατάτμηση και

έκάστης γωνίας της περιμέτρου θεωρία των λοιπών γωνιών, Άνευ μαθηματικών θεωρημάτων και τεχνικών πολυσυνθέτων εργαλείων της πρακτικής γεωμετρίας, Προς χρήσιν των οικονομικών επιτρόπων και των πρακτικών καταμετρητών, Άθήνα 1838, ιδίως σ. 26-30.

14. Για παράδειγμα σε πωλητήριο έγγραφο του 1598 από τήν Άνδρο αναφέρεται ότι οί συναλλασσόμενοι «έσυνορέψασιν άποί τους και έταιριάσασιν» τό ακίνητο: Δ. Πολέμης, *Άνέκδοτα άνδριακά έγγραφα*, *δ.π.*, έγγρ. 89 σ. 120-121.

15. Οί ρυθμίσεις αυτές δεν άφορούσαν τό σύνολο βέβαια των νησιών, καθώς σε όρισμένα νησιά -άπό τά όποια περισσότερο έχει άναδειχθεί ή περίπτωση της Καρπάθου- ίσχυε ή πριμοδότηση των πρωτοτόκων. Για τό ζήτημα βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *δ.π.*, σ. 33-37, 54-58· Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)*, Άθήνα 1999, σ. 139-142, 189-190· Aglaia Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 294-299· Εΰα Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές άνταλλαγών. Τό παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*, Άθήνα 2001, σ. 79-89· Β. Vernier, *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και ύστεροτόκοι στην Κάρπαθο*, Μετάφραση: Εϋγενία Τσελέντη, Άθήνα 2001, ιδίως σ. 25-50, στά όποια και σχετική με τό θέμα παλαιότερη βιβλιογραφία.

16. Γενικότερα για τά ύπολείμματα των φεουδαλικών σχέσεων στην Άνδρο και στη Νάξο βλ. άντιστοίχως Δ. Πολέμης, *Οί άφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις τήν έρευναν*

επομένως τήν ανάγκη επιμέρους χωρισμού των ιδιοκτησιών, καθώς οι καλλιεργητές αποκοτούσαν δικαιώματα ιδιοκτησίας σε τμήμα του άγρου που καλλιεργούσαν¹⁷. Η πρακτική αυτή ήταν συνηθέστερη όσον αφορά τό φύτεμα άμπελιών.

Νά άνοιξουμε στό σημείο αυτό μία παρένθεση γιά νά σημειώσουμε ότι άκόμη και ό άτελής αυτός τρόπος προσδιορισμού των άκινήτων, που έπισημάνθηκε παραπάνω, άφορά τίς μικρές ιδιοκτησίες των νησιωτών ή αντίστοιχα άτομικά περιουσιακά στοιχεία στόν ύπόλοιπο έλληνικό τουρκοκρατούμενο χώρο¹⁸. Όσον άφορά τίς μεγάλες ιδιοκτησίες, που άπαντούν κυρίως στόν ήπειρωτικό χώρο, αυτές συχνά προσδιορίζονται τίς πηγές τής έποχής μόνο μέ ένα όνομα οίκισμου. Τό ίδιο συμβαίνει, σε μεγαλύτερο άκόμη βαθμό, όσον άφορά τίς έκτεταμένες χορτολιβαδικές έκτάσεις, τίς κατάλληλες γιά τή βοσκή των κοπαδιών. Έτσι οι άναφορές στή γή μεγάλων Όθωμανών ιδιοκτητών και κρατικών άξιωματούχων περιορίζονται μόνο στό όνομα του χωριού που άνήκει στήν ιδιοκτησία τους, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις γιά τά όρια του χωριού αυτού. Η ιδιοκτησία αυτού του τύπου, στήν άρχική τουλάχιστον φάση, άποτελούσε στήν πραγματικότητα δικαίωμα επί των φορολογικών προσόδων και τής νεωργικής-κτηνοτροφικής παραγωγής του χωριού και όχι καθαρής μορφής ιδιοκτησία. Η άμφίσημη αυτή έννοια τής ιδιοκτησίας στήν όθωμανική άυτοκρατορία, ως δικαίωματος κατοχής τής γής και ως δικαίωματος κάρπωσης των προσόδων από αυτήν, δημιουργεί άσάφεια τόσο στήν έννοια του ιδιοκτήτη τής γής όσο και στήν άποτύπωση συνόρων μεταξύ των ιδιοκτησιών.

Άς επανέλθουμε όμως στό άγροτικά άκίνητα των νησιωτών. Χαρακτηριστικό των περιγραφών τους στό γραπτά τεκμήρια τής έποχής, όπως είπαμε, είναι ό μή άκριθής προσδιορισμός τής θέσης και των συνόρων τους. Αυτή ή άπουσία γραπτής τεκμηρίωσης των συνόρων δέν σήμαινε ότι και ή ύπόστασή τους ήταν άσαφής και χαλαρή. Αντίθετα, ή όροθετική γραμμή μεταξύ των ιδιωτικών ιδιοκτησιών τηρούσαν πιστά. Ένίοτε μάλιστα άφορούσε και έλάχιστες έκτάσεις γής.

των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τάς νήσους κατά τον 16ον αιώνα, Άνδρος 1995 και Aglaia Kasdagli, *δ.π.*, ίδίως σ. 117-194.

17. Γιά τίς καλλιεργητικές συμβάσεις στή Νάξο βλ. Aglaia Kasdagli, *δ.π.*, κυρίως σ. 125-140.

18. Στόν έλληνικό υπό βενετική κυριαρχία χώρο ό καθορισμός των συνόρων των χωραφιών γινόταν μέ πιό όργανωμένο τρόπο, υπό τήν επίβλεψη των κρατικών άρχών βλ. Άικατερίνη Άριστειδου, «Κτηματολογική πρακτική στήν Κύπρο γιά τόν καθορισμό των συνόρων των χωραφιών κατά τήν περίοδο τής Βενετοκρατίας», *Έπετηρίς του Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών*, τ. 19, Λευκωσία 1992, ίδίως σ. 269-271. Βλ. επίσης ένα παράδειγμα του τρόπου καθορισμού των όριων των κτημάτων μέ μία «έμπαρουνία» στό χωριό Καρδάκι τής Κέρκυρας στό 1677, Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και έπίμορτος άγροληψία έν Έπτανήσφ επί Βενετοκρατίας», *Πρακτικά του Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 2, Άθήνα 1969, σ. 186-187.

Άντιπροσωπευτικό δείγμα λεπτομερειακής χάραξης των όριων περιλαμβάνεται σε πωλητήρια πράξη του 1776 από τά Μεστά τής Χίου, στήν όποία πωλείται τό κομμάτι εκείνο γής που κάλυπτε σε γειτονικό χωράφι ένα μαστιχόδενδρο, τό όποιο βρισκόταν στό σύνορα δύο ιδιοκτησιών¹⁹.

Επομένως, ή άναγνώριση των ιδιοκτησιών κατά βάση έπαφιόταν άφενός μέν στή μνήμη και τίς πληροφορίες που μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά, από πατέρα σε γιό, και άφετέρου στή συλλογική γνώση τής κοινότητας, που διέθετε, διακινούσε και επικύρωνε, ως κοινό κτήμα, τίς πληροφορίες που άφορούσαν τίς περιουσίες των μελών τής. Τά σύνορα, λοιπόν, καθώς δέν ήταν σχεδιασμένα στό χαρτί, κατά κύριο λόγο ύφίσταντο έπειδή άναγνώριζαν οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες τό περιγράμμα τους και νομιμοποιούνταν έπειδή ή κοινότητα διέσωζε, άποδεχόταν και προσέδιδε κύρος στό όρια τής κάθε χωριστής ιδιωτικής περιουσίας. Έκτός κοινότητας -δηλαδή έκτός τής συλλογικής άποδοχής- δέν μπορούσε νά ύπάρξει κοινά άποδεκτή άναγνώριση τής άκριβούς θέσης των συνόρων. Κατ' επέκταση, ή άναγνώριση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας του κατόχου σε μία έκταση γής ταυτιζόταν μέ τήν άποδοχή τους από τά μέλη τής κοινότητας²⁰.

Τό συνδυασμό συλλογικής και άτομικής μνήμης και τή σημασία τους στήν καθημερινή ζωή των νησιωτικών κοινωνιών φέρνει μέ εύγλωττο τρόπο στό φώς μία άπόφαση τής κοινότητας τής Μυκόνου. Η άπόφαση αυτή έκδόθηκε σε μία έποχή κατά τήν όποία φαίνεται ότι ή στροφή των Μυκονιατών προς τά έπαγγέλματα τής θάλασσας είχε περιορίσει τόν αριθμό των ντόπιων γεωργών, μέ άποτέλεσμα νά έχουν αναλάβει τήν καλλιέργεια των άγρών τής Μυκόνου άγρότες από γειτονικά νησιά που είχαν έγκατασταθεί σε αυτήν. Στό έγγραφο λοιπόν τής κοινότητας, που φέρει ήμερομηνία 22 Νοεμβρίου 1775, τονίζεται: «Μέ τό νά απέθαναν όλοι οι γεωργοί οι έντόπιοι τής νήσου Μυκόνου εύρίσκονται όλο ξένοι γεωργοί δουλεύοντας τά πράγματά μας τόσοσν πλουσιών όσον και πτωχών, λοιπόν μέ τό

19. Βλ. Στ. Καθβάδας, *Οί κώδικες τής Χίου*, Μέρος Α', Χίος 1950, σ. 50. Έπίσης σε νοταριακό έγγραφο από τή Χίο γίνεται λόγος γιά «μεταύγαμμα», δηλαδή μετάθεση τοίχου χωραφιού σε άπόσταση 22 δακτύλων, ή όποία είχε παραλειφθεί σε πωλητήρια πράξη, έντοπίστηκε όμως από τόν έλεγχο των επί τούτου διορισμένων δαιτητών (βλ. Κ. Κανελλάκης, *δ.π.*, σ. 410-411), και σε άλλο του έτους 1736, και πάλι από τή Χίο, γιά «μετάθεμα» τοίχου σε άπόσταση 10 δακτύλων (βλ. Γ. Πετρόπουλος, *δ.π.*, σ. 136 έγγρ. 197). Σε χιακό έπίσης νοταριακό έγγραφο του 1736 πωλείται μεταξύ γειτόνων έκταση γής 15 1/2 δακτύλων «διά νά άνεπάψη τά δένδρα του» ό άγοραστής (στό ίδιο, έγγρ. 210 σ. 143).

20. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή δικαιολόγηση παράλειψης τής περιγραφής μεταβιβαζόμενου περιβολιού σε χοτζέτια από τή Χίο των έτών 1788 και 1794, όπου άναγράφεται τό άκίνητο ως «μή χρήζον περιγραφής, καθ' ό γνωστόν παρά τω λαφ και τοίς γείτοσιν υπό τό όνομα "περιβόλιον τής Καπέλλας"»: Χρ. Μαυρόπουλος, «Τουρκικά έγγραφα και έπιγραφαι άναφερόμενα εις τήν Χίον», *Περιοδικόν του έν Χίφ Συλλόγου Άργέντη*, τ. 5, τχ. 1-2, 1956, σ. 8 και 11.

νά μήν ήξεύρουν ως ξένοι άνθρωποι του καθενός τὰ ξαπολικά χωράφια είναι τώ-
ρα ὀλίγοι χρόνοι ἀπὸ κακὴν συνήθειαν καὶ ἐπήγαιναν μέσα εἰς τὰ ἀκρωτήρια καὶ
ἐργάζανε τὰ χωράφια ξένων ἀνθρώπων χωρὶς τὸ θέλημα ἐκείνων ὅπου τὰ
εἶχαν». Ἡ ἀπόφαση κλείνει μὲ τὴν προειδοποίηση ὅτι, προκειμένου νά μήν ζη-
μιώνονται οἱ κάτοχοι τῶν γαιῶν, ἂν κάποιος γεωργὸς σπεῖρει ξένο χωράφι, ὁ
ἰδιοκτῆτης του θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νά τὸ θερίσει, χωρὶς νά πληρώσει στοὺς γεωρ-
γὸ οὔτε τὸν κόπο του οὔτε τὸ σπόρο²¹.

Παράλληλα ἡ χριστιανικὴ κοινότητα, ὡς ἐπίσημος θεσμὸς τῆς ὀθωμανικῆς
αὐτοκρατορίας, λειτουργοῦσε ὡς θεματοφύλακας τῶν συνόρων, ἀφοῦ οἱ κοινο-
τικοὶ ἄρχοντες ἐκδίκαζαν τὶς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν διενέξεις μεταξύ χρι-
στιανῶν σχετικά μὲ τὰ σύνορα τῶν ἰδιοκτησιῶν τους καὶ διευθετοῦσαν διαφιλο-
νοκούμενες περιπτώσεις. Οἱ κοινότητες ρύθμιζαν ἐπίσης τὰ ζητήματα πού ἀφο-
ροῦσαν τὶς ὁδοὺς διέλευσης, οἱ ὁποῖες συνέδεαν ἢ διέσχίζαν τὰ ἀγροτικά ἀκίνη-
τα, καὶ λάμβαναν σειρά μέτρων γιὰ νά ἀποτρέψουν τὴν εἴσοδο τῶν ποιμνίων καὶ
τῶν ἄλλων ζώων στὶς καλλιεργημένες ἐκτάσεις. Ἀνάλογο ρόλο ἐπιτελοῦσε ὁ κα-
δὴς στὶς περιοχές πού εἶχε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του. Σὲ τεκμήρια προερχόμενα
ἀπὸ τὰ νησιά ἐντοπίζονται ὀρισμένες μαρτυρίες, ὅπου οἱ κοινοτικὲς ἀρχές πα-
ρεμβαίνουν καὶ, μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπιο ἔλεγχο, ἀποκαθιστοῦν τὰ ὄρια μεταξύ ἤδη
ὑπαρχουσῶν ἰδιοκτησιῶν ἢ χαράσσουν νέα σύνορα, κυρίως σὲ περιπτώσεις δια-
νομῆς οἰκογενειακῶν περιουσιακῶν στοιχείων μεταξύ τῶν μελῶν μιᾶς οἰκογέ-
νειας. Σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ μερικὰ παραδείγματα: στὰ 1701 οἱ κριτὲς τῆς Μυ-
κόνου μοιράζουν καὶ τοποθετοῦν τὰ «ροθέσια», δηλαδὴ τὰ ὁροθετικά σημάδια,
σὲ ἀμπέλι πού ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο διεκδίκησης δύο κατοίκων²². στὰ 1798 οἱ
γέροντες τῆς Ἄνδρου χαράσσουν τὰ σύνορα καὶ διανέμουν ἀνάμεσα σὲ δύο
ἀδελφία ἓνα περιβόλι²³. στὰ 1799 ὁ ἀγὰς, οἱ «νοικοκυροὶ» καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ Καρ-
λοβασιῦ Σάμου ὀριοθετοῦν χωράφια πού ὑπῆρξαν ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης
μεταξύ ἰδιώτη καὶ μονῆς τῆς περιοχῆς²⁴. στὰ 1809 ὁ ἐπίτροπος καὶ τέσσερις προ-

21. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις τοῦ κοινοῦ τῶν Μυκονίων*, Ἐρμούπολη 1924, σ. 91-92.

22. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου (17-19 αἰ.)», *Ἐπε-
τηρίς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 27-28, 1980-1981, σ.
42 ἔγγρ. 27.

23. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Ἄνδρου ἤτοι τοπικά ἐν Ἄνδρῳ συνή-
θειαι περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, ἐμπορικῶν συμβάσεων, ἀγρο-
τικῶν ἐκμισθώσεων κλπ.», *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, τ. 5, 1925, σ.
170-171.

24. Βλ. Ἀλέξης Σεβαστάκης, *Δίκαιο καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στὴ Σάμο 1550-1912*, Ἀθήνα
1986, σ. 137-138 ἔγγρ. 9, ὅπου ὡς ὁροθετικά σημάδια ὀρίζονται κάποιες μεγάλες πέτρες
καὶ ἓνα ρέμα.

εστοὶ τῆς Σύρου προχωροῦν σὲ κατανομή καὶ τοποθέτηση ὁροθεσιῶν, σὲ ἓνα
ἀμπέλι πού διεκδικεῖται ἀπὸ δύο πρόσωπα²⁵.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κάποιες φορές, πρὶν καταφύγουν στὶς κοινοτικὲς ἀρχές, οἱ
ἀντίδικοι ὄριζαν οἱ ἴδιοι διαιτητές, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἐπισκέπτονταν τὰ ἀμφισθη-
τούμενα ἀκίνητα, χάρασσαν τὰ μεταξύ τους σύνορα. Ἐνα ἔγγραφο διαιτησίας
τοῦ ἔτους 1683 ἀπὸ τὴ Νάξο διασώζει μία ὑπόθεση, στὴν ὁποία ἀναδεικνύεται ἡ
ἐννοια τῆς συνέχειας πού διεῖπε τὴ λειτουργία τῶν νησιωτικῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ
καὶ οἱ μέθοδοι πού ἀκολουθοῦνταν γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων τῆς καθημερι-
νότητας. Δύο γείτονες, προκειμένου νά λείψουν οἱ ἀντιδικίες γιὰ τὰ σύνορα πού
χωρίζουν τὰ χωράφια τους, ἀποφασίζουν νά ὀρίσουν δύο διαιτητές, ἓναν ἱερέα
καὶ τὸ νοτάριο τῆς κοινότητας, γιὰ νά τὰ ἐξετάσουν ἐπιτόπου. Οἱ διαιτητές με-
ταβαίνουν στὴν περιοχὴ, ἐφοδιασμένοι μὲ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1643, στοὺς ὁποῖο ἐπι-
τροπὴ δέκα προσώπων εἶχε χαράξει τὰ σύνορα τῶν δύο ἰδιοκτησιῶν. Κατὰ τὴν
τελικὴ διατύπωση τῆς κρίσης τους ὁμως συνυπολογίζουν ἀκόμη τὴ διαμόρφωση
τοῦ ἐδάφους, τὴν ὑπαρξη παλαιῶν ὁροθετικῶν σημαδιῶν καὶ μαρτυρίες ἄλλων
γειτόνων²⁶.

Τὰ στοιχεῖα πού συναπαρτίζουν τὸ γεωφυσικὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους καὶ οἱ
δημόσιοι δρόμοι συνιστοῦν φυσικὲς ὁροθετικὲς γραμμὲς μεταξύ τῶν ἰδιοκτη-
σιῶν, πού, ὅταν ὑπάρχουν, μνημονεύονται στὰ γραπτὰ τεκμήρια τῆς ἐποχῆς²⁷.
Ἀντίθετα, τὰ ὁροθετικά σημάδια στὴν ἐλληνικὴ ὑπαιθρο, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς
ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, σπανίως ἔχουν ἀφήσει τὸ ἀποτύπωμά τους στὶς γρα-
πτές πηγές. Στὰ συμβόλαια καὶ στὰ ἄλλα ἔγγραφα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ σύνο-
ρα, αὐτὰ δὲν εἶναι προσδιορισμένα μὲ σαφήνεια καὶ κατὰ κανόνα δὲν γίνεται
ἀναφορὰ στὰ ὑλικά συστατικά τους ἢ στοὺς τρόπους κατασκευῆς τους.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς λεπτομερέστερες περιγραφές συνόρων ἀγροτικῶν ἰδιο-
κτησιῶν στὸν νησιωτικὸ χῶρο ἐντοπίζονται σὲ νοταριακὰ ἔγγραφα τοῦ 16ου
αἰῶνα ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὴν Ἄνδρο²⁸. Ἐπίσης λεπτομερεῖς περιγραφές ἀπαντοῦν

25. Βλ. Δ. Σιάτρας, *Ἑλληνικὰ κοινοτικά δικαστήρια κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Βόλος 1997,
σ. 141 καὶ φωτ. τοῦ ἐγγράφου σ. 197.

26. Ἀναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδη, ὁ.π., σ. 517-519
ἔγγρ. 318.

27. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μία σειρά μαρτυριῶν πού δόθηκαν στὶς 8, 24 καὶ 25 Μαΐου
1683 καὶ ἀφοροῦν τὴ μετακίνηση τῆς κοίτης ἐνὸς ποταμοῦ, ἡ ὁποία καθὼς χρησίμευε ὡς
σύνορο ἔκοψε τὸ χωράφι κάποιου ἰδιοκτῆτη. Οἱ μάρτυρες ἀναφέρονται στὴν ἐξέταση τῶν
σημαδιῶν πού ἀποδεικνύουν τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνοῦσε παλαιὰ ὁ ποταμὸς· βλ. τὰ
σχετικά ἔγγραφα στοὺς ἴδιους, σ. 523-526 ἔγγρ. 323 καὶ 324.

28. Βλ. παραδείγματα ἀναλυτικῶν περιγραφῶν τῶν ὀρίων παραχωρούμενων κτημάτων
σὲ ἔγγραφο τοῦ 1541 ἀπὸ τὴ Νάξο (Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλικὴ πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ*,
Ἐρμούπολη 1925, σ. 47-49), σὲ ὀθωμανικὸ ταπί τοῦ 1581 γιὰ τὸ ἴδιο νησί (Π. Ζερλέντης,
Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους 1438-1565. Ἰωσήφ Νά-

σέ πράξεις διανομής μεγάλων κτημάτων του 17ου αιώνα, όπως μία του έτους 1626 που αφορά τον «τόπο των Μελάνων» ή μία άλλη του 1682 για τον «τόπο της Κεραμωτής» στη Νάξο²⁹. Στά τεκμήρια αυτά, ή περιγραφή των ορίων του αγροκτήματος εκκινεί από ένα σημείο, που δηλώνεται με ένα μικροτοπωνύμιο, και συνεχίζεται με την εν σειρά αναγραφή μικροτοπωνυμίων, τυχόν δημοσίων οδών, ποταμών, ρυακιών ή άλλων πτυχώσεων του εδάφους, που σχηματίζουν την εξωτερική περίμετρο της εκάστοτε ιδιοκτησίας. Άρκετά αναλυτικές επίσης είναι οι περιγραφές που περιλαμβάνονται σε σουλτανικά φερμάνια και αφορούν την αναγνώριση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε κτήματα που άνηκαν σε μονές³⁰. Ο λεπτομερειακός όμως αυτός τρόπος απόδοσης των όροθετικών γραμμών είναι σπάνιος και περιορίζεται είτε στα λεγόμενα «φέουδα» των νησιών των Κυκλάδων είτε σε νέες ιδιοκτησίες, που προέκυπταν από την αποκοπή τμημάτων γης από μεγαλύτερες ιδιοκτησίες ή από την παραχώρηση των κοινοτικών ή των κρατικών αρχών³¹.

Γενικό χαρακτηριστικό επίσης των τεκμηρίων της εποχής είναι οι λιγότερες, μη συστηματικές, αναφορές σε περιφράξεις, σε φυσικές κοιλότητες του εδάφους ή τεχνητά αυλάκια, ακόμη και σε σημάδια, όπως βράχους, μεγάλες πέτρες, λάκκους στους οποίους έχουν συσσωρευτεί πέτρες, πηγάδια, δένδρα, φυτά κλπ., που χρησιμοποιούνταν για να όροθετήσουν τις ιδιοκτησίες³². Άκόμη όμως

κης 'Ιουδαίος Δούξ του Αίγαίου πελάγους 1566-1579. Τό σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621, Έρμούπολη 1924, φωτ. ανατύπωση Άθήνα 1985, σ. 105-107) και σε διαθήκη του 1585 από την Άνδρο (Δ. Πολέμης, Άνέκδοτα άνδριακά έγγραφα, ό.π., σ. 40).

29. Βλ. αντίστοιχως Άντ. Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17 αιώνας», Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, τ. 7, 1968, σ. 38-40 έγγρ. 6 και Άναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, ό.π., σ. 385-386 έγγρ. 208.

30. Βλ. για παράδειγμα φερμάνι του 1676 που αφορά κτήματα της Μονής Προφήτη Άλία Σάμου: Έπαμ. Σταματιάδης, Σαμιακά, ό.π., τ. 5, Σάμος 1887, σ. 657.

31. Βλ. για παράδειγμα την περιγραφή που περιλαμβάνεται σε παραχωρητήριο γης από τό διοικητή της Σάμου κατά τη διάρκεια της ρωσικής κυριαρχίας, στα 1778: στο ίδιο, τ. 2, σ. 72.

32. Βλ. μεταβιβάσεις ακινήτων όπου γίνεται μνεία όροθετικών σημαδιών όπως: πρίνου και λεμονιών σε έγγραφο από την Άνδρο (Δ. Πολέμης, «Είκοσι διαθήκαι έξ Άνδρου, 1678-1831», π. Πέταλον, τ. 1, 1977, σ. 142), δένδρων σε έγγραφο από τη Σάμο (Ν. Δημητρίου, Λαογραφικά της Σάμου, τ. 1, Άθήνα 1983, σ. 202, 205-206, 210-216), μασιχόδενδρων, πηγαδιού, «νεροδιαθασιάς» ή «νεραύλακου» και τοίχου σε έγγραφο από τη Χίο (βλ. αντίστοιχως Στ. Καθβάδας, Οί κώδικες της Χίου, ό.π., σ. 63· Γ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 123 έγγρ. 178, σ. 182-183 έγγρ. 273, σ. 247 έγγρ. 362, σ. 262 έγγρ. 382 και σ. 359 έγγρ. 535· Κ. Κανελλάκης, ό.π., σ. 394) πετροτοιχίου και σημαδιών, χωρίς άλλη διευκρίνιση, σε έγγραφο από τη Νάξο (Άναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, ό.π., σ. 261 έγγρ. 104 και σ. 308 έγγρ. 141) κ.ά.

και για ζητήματα όπως οι κτηματικές διαφορές, οι καταπατήσεις χωραφιών και οι παραβιάσεις ιδιοκτησιών, για θέματα δηλαδή που μέχρι σήμερα ταλανίζουν την ελληνική ύπαιθρο και έχουν αποτελέσει αιτία πληθώρας προστριβών, διενέξεων ακόμη και έγκληματικών πράξεων, οι γραπτές πηγές της εποχής της όθωμανικής κυριαρχίας είναι μάλλον πτωχές. Άντίθετα, σε λαογραφικές μελέτες έχουν συγκεντρωθεί ενδιαφέρουσες πληροφορίες, καθώς, στο πλαίσιο καταγραφής των δραστηριοτήτων και των έθιμων του αγροτικού βίου, παρουσιάζονται και οι πρακτικές που ακολουθούνταν για τη χάραξη συνόρων, ή χρήση φυσικών στοιχείων ως σημαδιών³³, ενώ επίσης δίνεται έμφαση στην παρουσία θρησκευτικών συμβόλων κατά τη σηματοδότηση των συνόρων των χωραφιών, προκειμένου να αποτραπεί ή παραβίαση ή η παραχάραξη τους³⁴.

Τά σύνορα των χωραφιών, κατά τη διάρκεια της όθωμανικής κυριαρχίας, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις άνοικτά, ταυτόχρονα όμως θεωρούνταν άπαρβίαστα. Τήν αρχή του άπαρβίαστου και άμετάθετου των συνόρων επικροτούσε και η χριστιανική Έκκλησία³⁵. Σε πατριαρχικά και έπισκοπικά επίτιμια, όπως και σε άλλα εκκλησιαστικά έγγραφα, περιλαμβάνονται -συχνά με άφορμή ύποθέσεις που άφορούν τά περιουσιακά στοιχεία μονών- άπειλές, κατάρες ακόμη και προληπτικές έπιβολές άφορισμών έναντίον όσων μεταβάλλουν αυθαίρε-

33. Βλ. ένδεικτικά Νικίας Κόνσολας, «Λαογραφικά Όλύμπου Καρπάθου», π. Λαογραφία, τ. 21, 1963-1964, σ. 247· Άν. Βρόντης, «Οί ζευγάδες της Ρόδου», π. Λαογραφία, τ. 12, 1938-1948, σ. 106· Χρ. Τραγέλλης, Τά γεωργικά της Λέσβου. Ό κάμπος της Καλονής, Άθήνα 1999, σ. 14-16, και από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Σκοπέλου-Πέτρας (Άνατολικής Θράκης)», Άρχειον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, τ. 8, 1941-1942, σ. 172· Θ. Παπαθανασόπουλος, «Θέματα ρουμελιώτικου λαϊκού δικαίου», π. Λαογραφία, τ. 28, 1972, σ. 88-89· Δ. Λουκόπουλος, Γεωργικά της Ρούμελης, Άθήνα - Ίωάννινα 1983, σ. 153-154.

34. Για τό θέμα βλ. Δ. Πετρόπουλος, Όρια ίερά, ό.π., σ. 225-244, και επίσης Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή ή λογική του ελληνικού τοπίου», Λαογραφικά μελετήματα, Άθήνα [1979], σ. 15-40. Βλ. επίσης Ν. Πανταζόπουλος, Ρωμαϊκόν δίκαιον έν διαλεκτική συναρτήσει προς τό Έλληνικόν, τχ. Β', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 101-102 και Έλευθερία Παπαγιάννη, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Ι Ένοχικό δίκαιο - Έμπράγατο δίκαιο, Άθήνα 1992, σ. 173-175, όπου γίνεται λόγος για τον βυζαντινό έθιμικό θεσμό της «σταυροδιαθασιάς», δηλαδή του προσδιορισμού των άμφισθητούμενων όριών μιάς περιοχής με την έπίκληση του Θεού, από σεβάσμιο πρόσωπο που βάδιζε κρατώντας σταυρό.

35. Σημειώνεται ότι ή βυζαντινή νομοθεσία ήταν επίσης πλούσια σε διατάξεις που προέβλεπαν ποινές για όσους παραβίαζαν ή μετακινούσαν τά όρια των αγροτικών ιδιοκτησιών. Μία άνδρομή στις σχετικές διατάξεις βλ. Βασιλική Τουρμπούγγου Στεφανίδου, Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών (άπό τον Ίουστινιανό στον Άρμενόπουλο και ή προβολή τους στη νομοθεσία του Νεοελληνικού Κράτους), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 225-229.

τα τά σύνορα των χωραφιών³⁶. Χαρακτηριστική επίσης είναι ή ζωγραφική άπεικόνιση του «παραυλακιαστή», του παραχαράκτη των συνόρων, πού τιμωρείται σκληρά από τούς δαίμονες για τίς πράξεις του, άπεικόνιση ή όποία περιλαμβάνεται μεταξύ των τοιχογραφιών άρκετών έκκλησιών του έλληνικού χώρου³⁷.

Τά νησιά του Αιγαίου, και ιδιαίτερα οί Κυκλάδες, παρουσιάζουν μία ιδιαίτερότητα, καθώς έδώ οί μικρές άγροτικές ιδιοκτησίες κατά κανόνα χωρίζονται μέ τοίχους κτισμένους μέ ξερολιθιές³⁸. Παράλληλα οί πεζούλες, τά έργα δηλαδή στήριξης των χωμάτων στίς πλαγιές των νησιών, πού ύπήρξαν άποτέλεσμα μακράωνης επίπονης εργασίας των κατοίκων και άναπόσπαστο συστατικό σήμερα του νησιωτικού τοπίου, δημιουργούσαν τεχνητούς διαχωρισμούς, πού επέτρεπαν τήν κατανομή και τήν όριοθέτηση των κτημάτων. Ένδιαφέρον για τόν τρόπο σχηματισμού των άναλημματικών αυτών τοίχων στίς Κυκλάδες παρουσιάζουν δύο μαρτυρίες μέ παρόμοιο περιεχόμενο από τή Νάξο του έτους 1682, οί όποίες αναφέρονται στό είδος του τοίχου πού χώριζε δύο ιδιοκτησίες³⁹. Στήν πρώτη από αυτές διαβάζουμε ότι οί μάρτυρες «δέ θυμούνται ποτέ νά σηκώνουν τράφον ήγου χαντάκιν⁴⁰ από μέσαν από τό χωράφιν πού έχει τήν σήνμερον ό άνω-

36. Βλ. για παράδειγμα πατριαρχικό έπιτίμιο του 1791, πού άφορά τά κτήματα τής Μονής Ξενιάς στή Θεσσαλία: Ν. Γιαννόπουλος, «Ιστορία και έγγραφα τής Μονής Ξενιάς», *Δελτίον τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος*, τ. 4, 1892, σ. 664-666· πβ. Δ. Πετρόπουλος, «*Όρια ιερά*», ό.π., σ. 237-238. Βλ. επίσης πατριαρχικά έγγραφα των έτών 1765 και 1777 μέ τά όποία άπειλούνται μέ ποινή άφορισμού όσοι καταπάτησαν και κατακρατούν παράνομα άκίνητα πού άνήκαν στήν άρχιεπισκοπή Κάσου και Καρπάθου: Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία τής νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσου)*, Άθήνα 1947, σ. 431-434. Τό άπαραβίαστο τής μοναστηριακής γής κατοχυρώνόταν ένίοτε και μέ σουλτανικά φερμάνια· βλ. για παράδειγμα φερμάνι του 1809 πού αναφέρεται στό κτήματα τής μονής του Άγίου Παντελεήμονα Τήλου: Χ. Κουτελάκης, *Ιστορικό άρχείο νήσου Τήλου*, Άθήνα 1979, έγγρ. 26 σ. 59-61.

37. Βλ. Δ. Πετρόπουλος, «*Όρια ιερά*», ό.π., σ. 238-239.

38. Σπανιότερα γίνεται μνεία και άλλων διαχωριστικών ύλικών. Έτσι στή Νάξο, στό 1684, καλλιεργητής μέ τήν άγροληπτική σύμβαση πού συνάπτει άναλαμβάνει τήν ύποχρέωση νά φράξει τόν κήπο πού θά καλλιεργήσει «μέ σύλους μακριούς έως δύο όργιές και μέ μπλόκους τρεις και μέ φρύγανα νά φράη καλά από τήν αϋτήν πάνταν και πάλι από τόν αποδέλοιπον τράφον νά τόν έσηκώση και νά τόν έφράξη καλά»: Άναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, ό.π., έγγρ. 444 σ. 669.

39. Για τόν τρόπο σχηματισμού, τή λειτουργικότητα και τή μακρά παράδοση των άναβαθμιδων στήν κυκλαδική γή βλ. Π. Δουκέλης, «Άναβαθμίδες καλλιέργειας στήν Κέα κατά τήν αρχαιότητα», στόν συλλογικό τόμο *Κυκλάδες Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*. Άπό τό φυσικό περιβάλλον στό ιστορικό τοπίο, Άθήνα 1998, σ. 461-470.

40. Η λέξη «τράφος», σύμφωνα μέ όρισμένα λεξικά, σημαίνει τόσο τήν τάφρο, τό χαντάκι όσο και τόν φράκτη από ξερολιθιά· βλ. για παράδειγμα Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν τής ελληνικής γλώσσας*, τ. Θ', Άθήνα χ.χ., σ. 7258· *Πρωίας Λεξικόν τής νέας ελληνικής*

Όψη των άγροτικών ιδιοκτησιών στήν Άνω Μερά Σύρου (Α. Κάρτας, Σύρος, *Έλληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Άθήνα, Μέλισσα, 1982, σ. 19)

θεν μισέρ Μανώλης αλλά ό τράφος όπού έχειν τό χωράφιν του μισέρ Τζωρτζέτου ήτον κοινός τήν σήνμερον όλος πετροτοίχιν καί ποτέ δέν έσήκωνε χαντάκιν αλλά όντας ήθελε βουλήσουν οί πέτρες τίς έσήκωνα καί έβαζάν τις πάλι εις τόν τόπον τος μά χαντάκιν ποτέ δέν έσηγκώνασιν εκείνοι οί παλαιοί πού τόχασιν». Στή δεύτερη μαρτυρία επαναλαμβάνονται οί ίδιες περίπου πληροφορίες: «αλλά ήτονε πετροτοίχιν όλος ό τράφος καί όντας έθέλασιν βουλήσου οί πέτρες επάνασιν οί νοικοκυροί του άπάνου πραμάτου καί έβαζάν τις πάλιν εις τόν τόπον τος μέ τό χώμαν τος μά χαντάκιν ποτέ δέν έσηκώνασιν από τήν μέσαν»⁴¹. Έπομένως, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία αυτή, τόν αναλημματικό τοίχο –πού ήταν δυνατό νά συνοδεύεται από αύλάκι συγκέντρωσης τών ύδάτων, ένώ χρησίμευε καί ως διαχωριστικό μεταξύ δύο κατωφερών κτημάτων– τόν ειχαν από κοινού οί συνορεύοντες, ή εύθύνη όμως συντήρησής του άνηκε στόν ιδιοκτήτη του επάνω κτήματος, καθώς άποτελούσε άπαραίτητο συστατικό τής δικής του κυρίως γαιοκτησίας.

Η προστασία, ή επιδιόρθωση καί ή συντήρηση τών τοίχων αυτών άποτελούσε βασικό μέλημα τών κατοίκων, ένώ καί οί παρεμβάσεις τών κοινοτήτων κατέτειναν στή διαφύλαξή τους. Οί κοινοτικές άρχές τών νησιών καλούνταν συχνά νά άποφανθούν σέ ύποθέσεις, όπως αυτή πού προβάλλεται σέ γραπτή διαμαρτυρία πού συνέταξε, στίς 14 Όκτωβρίου 1764, ένας συριανός ιδιοκτήτης χωραφιού, στρεφόμενος εναντίον κάποιου γείτονά του, στήν προσπάθειά του νά ύποστηρίξει ότι δέν είχε δικαίωμα διέλευσης από τό κτήμα του: «Έπνε καί μου χάλασε τούς τοίχους γύρου-γύρου τής θεμωνιάς μου, ως καθώς φαίνεται τήν σήμερα όπου έγώ πλερώνω καί κτιζω καί εκείνος χαλά. Όπου του άποδείχνω μέ τίς μαρτυρίες μου, όπως δέν του χρωστώ νά περνά από τό πράμα μου»⁴².

γλώσσης, τ. Β', 2η έκδοση, Άθήνα χ.χ., σ. 2406. Σέ άλλες πηγές όμως έρμηνεύεται άποκλειστικά ως χαντάκι καί έτυμολογείται από τό τάφος μέ μετάθεση καί αναλογική άλλαγή γένους· βλ. Άνθ. Γαζής, *Λεξικόν Έλληνικόν*, τ. Γ', Βενετία 1816, σ. 607 καί 739· Ν. Άνδριώτης, *Έτυμολογικό λεξικό τής κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 371-372. Ο Α. Γ. Πασπάτης (δ.π., σ. 361-362) θεωρεί ότι πρόκειται για τή λέξη τάφος, ύποστηρίζει ότι «τράφους» καλούν τίς άκρες ή τίς γωνίες τών χωραφιών όπου φύονται περισσότερα καί καλύτερα χόρτα για τήν τροφή τών κτηνών καί αναφέρει ότι «τό πάλοι αντί τών σημερινών τοίχων ή ξηροτροχάλων, οί πτωχοί γαιοκτήμονες ώριζαν τά χωράφια διά τάφρων». Παράλληλα όμως σημειώνει τήν έρμηνεία του Άδ. Κοραή, πού έτυμολογεί τή λέξη «τράφος» από τό άρχαιοελληνικό «τάρφος», πού σημαίνει θαμνώνας, λόχημη, πυκνό φύλλωμα. Τέλος ό Δ. Πασχάλης (*Άνδριακόν γλωσσάριον ή λέξεις καί φράσεις εκ του γλωσσικού ιδιώματος τής κοινής εν Άνδρω λαλιάς*, Άθήνα 1933, σ. 114) έρμηνεύει: τράφος = ή αίμασιά επί τής οποίας είναι φυτευμένα άμπέλια, ένώ ό Άντ. Κατσουρός (δ.π., σ. 303) γράφει για τή λέξη τραφοκοπώ = περιφρόσσω κτήμα μέ φράκτη από ξερολιθιά.

41. Βλ. Άναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη, δ.π., σ. 392-393 έγγρ. 214, 215.

42. Βλ. Άνδρ. Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη καί τό δίκαιον», *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 6, 1967, σ. 376-377 έγγρ. 74.

Παράλληλα, στίς πηγές τής εποχής περιλαμβάνονται αρκετές δικαστικές αποφάσεις τών τοπικών κοινοτικών άρχών, πού έκδικάζουν ύποθέσεις σχετικές μέ ζημιές πού έχουν προκληθεί σέ τοίχους, τίς όποιες καί καταδικάζονται οί ύπαίτιοι νά άποκαταστήσουν. Δείγμα δικαστικής άπόφασης, πού καταπιάνεται μέ τέτοιου είδους ζητήματα, άποτελεί μία άπόφαση πού έκδόθηκε στή Μύκονο τό 1815. Σέ αυτήν αναφέρεται: «μέ τό νά έχάλασεν ό Νικόλας Σαντοριναίος του Μάρκου μερικόν τοίχον εις τό κλείσμα του μάστρο-Παναγιώτη Σπαλιάρδου άνευ τινός δικαίου αιτίας, αλλά από μία ξηράν κακίαν του καί έμβήκαν (ών χαλασμένος ό τοίχος) ζωντανά λιανά καί έφαγον καί άφάνισαν διόλου όλον τό σπαρμένον». Τό δικαστήριο καταδικάζει τόν ύπαίτιο «νά κτίση τόν τοίχον όπου έχάλασεν, αλλά νά πληρώση καί όλην τήν ζημίαν όπου εις αυτό τό σπαρμένο έγινε έξ αιτίας του»⁴³. Σέ άλλη δικαστική άπόφαση, του έτους 1730, καί πάλι από τή Μύκονο, όταν οί κριτές βεβαιώθηκαν, μετά από επιτόπιο έλεγχο, ότι κάποιος ιδιοκτήτης χωραφιού ξαναέκτισε διαχωριστικό τοίχο καταλαμβάνοντας τμήμα γειτονικής ιδιοκτησίας, τόν ύποχρεώνουν νά τόν επαναφέρει στήν άρχική του θέση⁴⁴.

Στά περισσότερα νησιά τών Κυκλάδων, τό σύνολο σχεδόν τής καλλιεργήσιμης γής άποτελούσε ιδιωτική περιουσία, κατανεμημένη στους κατόχους τής. Έξαιρεση άποτελούσαν όρισμένα άγονα, χέρσα έδάφη, κυρίως παραθαλάσσια, τά όποια σέ όρισμένα νησιά, όπως στή Νάξο καί στή Μύκονο, όνομάζονταν «άκρωτήρια». Στήν γραπτή άποτύπωση μάλιστα τών έθίμων τής Σαντορίνης του 1797 αναφέρεται ρητά: «Τά κριμνά καί τά βουνά ήνε κοινοί τόποι καί δέν έχει τινάς δικαίωμα εις αυτά»⁴⁵. Σύμφωνα μέ κάποιες μαρτυρίες, τά έδάφη αυτού του είδους τά διαχειρίζονταν οί κοινότητες, οί όποιες συνήθως τά παραχωρούσαν σέ κτηνοτρόφους για βόσκηση τών ποιμνίων. Μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις για βόσκηση ύπήρχαν επίσης σέ όρισμένα νησιά, όπως για παράδειγμα στή Σκύρο, όπου καλούνταν «μάντρες». Άν καί τό ιδιοκτησιακό τους καθεστώς παρουσίαζε όρισμένες ασάφειες, άποτελούσαν όμως άντικείμενο άγοραπωλησιών καί θεμελιωνόταν σέ αυτές δικαίωμα «χορτοκοπής»⁴⁶. Στή Σύρο επίσης ή βόσκηση τών ζώων ήταν οργανωμένη –όπως φαίνεται από μαρτυρίες πού χρονολογούνται από τόν 16ο αιώνα– βάσει τών «μαντροκαθισμάτων», πού άποτελούνταν από έκτεταμένες εκτάσεις –κατά κανόνα χέρσες ή ίσως καί καλλιεργούμενες, πού προσφέ-

43. Τό έγγραφο δημοσιεύεται από τόν Μεν. Τουρτόγλου, δ.π., σ. 216 έγγρ. 200.

44. Βλ. στο ίδιο, σ. 178-179 έγγρ. 168.

45. Βλ. Λ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή τοπικών τής Ελλάδος συνθηγιών*, Άθήνα 1853, σ. 161· πθ. Π. καί Ι. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Άθήνα 1931, σ. 513.

46. Βλ. Ξεν. Άντωνιάδης, «Τό ιδιοκτησιακό καθεστώς καί ή άγοραπωλησία άκινήτων στήν Τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης τής Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 29-30, 1982-1983, Άθήνα 1990, σ. 65-66 καί σ. 98 έγγρ. 10, σ. 109 έγγρ. 31.

ρονταν για βόσκηση μετά τό θερισμό- στίς όποίες έβασκε κοπάδι ζώων πού άνηκε από κοινού σέ «κολιγιά», στήν όποία μετεΐχαν πολλά πρόσωπα⁴⁷.

Ή κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική στά μεγάλα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, όπου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις γής άκαλλιέργητες, χρήσιμες για βοσκή των ζώων. Έδω, εκτός από τά σύνορα πού υπήρχαν μεταξύ των προσωπικών ιδιοκτησιών, ύφίσταντο καί σύνορα στίς γαίες πού άνηκαν σέ γειτονικά χωριά. Τά όρια αυτά αποτελούσαν άντικείμενο διακανονισμού μεταξύ των κοινοτήτων τους. Για παράδειγμα, σέ συμβόλαιο, πού συντάχθηκε τό 1851 μεταξύ των χωριών Μονακαμπίου, Πλωμαρίου, Μυλιωπού τής Ίκαρίας, θεσμοθετούνται ως άπαρασάλευτα τά υπάρχοντα όρια, καί όρίζονται 10 γρόσια χρηματική ποινή καί 50 «ξυλιές» σωματική ποινή για όποιον μεταθέσει σύνορο⁴⁸. Άνάλογοι διακανονισμοί άπαντούν επίσης μεταξύ των κατοίκων χωριών καί μονών για γαίες πού ήταν υπό άμφισβήτηση⁴⁹.

Ό κανόνας όμως για τόν νησιωτικό χώρο ήταν οί περιορισμένης έκτασης ιδιωτικές περιουσίες. Ή ύψωση τοίχων καί άλλων διαχωριστικών φραγμάτων άνάμεσα στίς άγροτικές ιδιοκτησίες κατά κύριο λόγο σχετιζόταν στενά μέ τήν κτηνοτροφία⁵⁰, καθώς τό ζήτημα των συνόρων έτίθετο μέ έπιτακτικό τρόπο όταν τά ζώα, κατά τή βόσκηση, παραβίαζαν τά σύνορα των χωραφιών καί προξενούσαν ζημιές στίς καλλιέργειες⁵¹. Σέ κάποιες περιπτώσεις οί ίδιοι οί έμπλεκόμε-

47. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Μαντροκάθισμα, θουδόμαντρα, θεμωνιά, μιτάτο. Έκ του γεωργικού καί ποιμενικού βίου των Συριών*, Έρμούπολη 1923, σ. 3-7 καί Άνδρ. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 145-151, 177-180.

48. Τό έγγραφο δημοσιεύει ό Ι. Μελάς, *Ίστορία τής νήσου Ίκαρίας από τής καταλήψεως τής νήσου υπό των Τούρκων (1521 μ.Χ.) μέχρι τής έποχής μας*, τ. 2, Άθήνα 1957, σ. 87- πθ. καί Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ίστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Άθήνα 1966, σ. 368 έγγραφη 990.

49. Βλ. διακανονισμό πού συντάχθηκε τό 1709 μεταξύ των εκπροσώπων του χωριού Πυτιός τής Χίου καί τής μονής Τιμίου Προδρόμου των Μουνδών: Κ. Κανελλάκης, *ό.π.*, σ. 424-425. Βλ. επίσης σουλτανικά φερμάνια των έτών 1792 καί 1810, τά όποια άφορούν βοσκότοπους τής μονής Λειμώνος στήν Καλλονή Λέσθου πού άμφισθητούνταν από τόν τοπικό ζαμπίτη: Στ. Καρυδώνης, *Τά έν Καλλονή Λέσθου Ιερά σταυροπηγικά πατριαρχικά μοναστήρια του Άγίου Ίγνατίου άρχιεπισκόπου Μηθύμνης*, Κωνσταντινούπολη 1900, φωτ. άνατύπωση Καλλονή 1997, σ. 109-111, 119-120.

50. Διαφορετικά χαρακτηριστικά φαίνεται να είχε ή λογική ύψωσης περιβόλων σέ περιοχές όπως ό Κάμπος τής Χίου, όπου ή φύση των καλλιεργειών, ή οικονομική τους σημασία καί ή άνάγκη προστασίας τους δικαιολογούσαν τό κόστος κατασκευής ισχυρών πετρότοιχων πού περιέβαλλαν τίς ιδιοκτησίες.

51. Σέ κάποια χωριά τής Χίου οί κοινοτικές άρχές διόριζαν άγροφύλακες, «δραγάτες», μέ άντικείμενο τήν επίβλεψη των κτημάτων καί μέ προβλεπόμενη κατά κεφαλή άμοιβή για όσα τυχόν «έξαπολυτά» ζώα συλλάμβαναν να βόσκουν μέσα σέ αυτά. Κοινοτικές άποφά-

νοι όριζαν κριτές, οί όποιοι μετά από έπιτόπιο έλεγχο εκτιμούσαν τή ζημιά πού είχε προκληθεί καί όριζαν τήν άποζημίωση πού έπρεπε να καταβληθεί⁵². Φαίνεται όμως ότι ή λύση αυτή δεν ήταν πάντοτε έφικτή, καθώς συχνά στίς πηγές τής έποχής διαβάζουμε καταγγελίες ιδιοκτητών γαιών προς τίς τοπικές άρχές, μέ τίς όποίες ζητούν να άποζημιωθούν για τήν καταστροφή άμπελιών, δένδρων ή άλλων καλλιεργειών τους. Μέ εύγλωττο τρόπο περιγράφει τά προβλήματα πού δημιουργούνταν «προτέστο» [: γραπτή διαμαρτυρία] του θικάριου Πρέ Πασιάνου από τή Μύκονο, τό όποιο συντάχθηκε τίς 25 Όκτωβρίου 1741. Σέ αυτό γίνεται λόγος για τήν καταπίεση πού ύφίστανται οί «άχαμνοί» από τά ζώα των «δυνατών», πού βόσκουν παντού άνεξέλεγκτα. Ό συντάκτης τής διαμαρτυρίας διεκτραγωδεί τήν προσωπική του κατάσταση καί τίς ζημιές πού υπέστη, καί σημειώνει για τίς συνθήκες πού επικρατούν στό νησί: «παλαιά συνήθεια ήταν εκείνοι όπου είχαν ζωντόβολα λιανά να τά βόσκουν εις τά άκρωτήρια (τόποι Ξαπολυτοί) καί τά χοντρά να τά βαστούν οί οικοκυραίοι εις τά πράγματά των, σήμερα με τήν δυναστείαν των ήλλαξαν τήν συνήθειαν τής δικαιοσύνης καί έποίησαν νόμον άδικίας να καταπατούν καί άτοί των να φέρνουν τά κτηνά των χοντρά καί λιανά εις τ' άμπέλια, κλείσματα καί περιβόλια των ανθρώπων, να κατατρών καί να εξαλείβουν συκοδέντρια φύτρα καί άμπέλια, τόσον όπου έως τώρα μου φαίνεται πως φαντάζομαι να βλέπω φονικά διά τέτοιαν άπθήθειαν καί παρακοήν εις τές φωνές καί γράμματα των άφετάδων»⁵³.

Ή κοινοτική παρέμβαση δεν περιοριζόταν μόνο στήν έπιβολή ποινών στους δράστες καί τόν έξαναγκασμό τους να άποκαταστήσουν τίς ζημιές πού προκάλεσαν τά ζώα τους σέ καλλιέργειες καί σέ διαχωριστικούς τοίχους⁵⁴, αλλά εκδηλώνόταν καί μέ τή λήψη μέτρων μόνιμου χαρακτήρα. Ή θέσπιση από όρισμένες κοινοτικές άρχές άπαγορεύσεων καί ποινών, αλλά καί έθιμικών κανόνων, όπως τά «σκοτώματα» —σύμφωνα με τά όποια ό ιδιοκτήτης τής γής είχε δικαίωμα να φονεύσει καί να κατακρατήσει όποιο ζώο εύρισκε εντός των όρίων τής ιδιοκτησίας⁵⁵— άποδεικνύουν τήν έκταση καί τήν ένταση του προβλήματος.

σεις για τό θέμα αυτό βλ. Στ. Καθβάδας, «Άγροφυλακτικά τής Χίου (17-19 αι.)», π. *Χιακά Χρονικά*, τ. 12, 1980, σ. 32-51.

52. Βλ. σχετικό έγγραφο του έτους 1625 από τό χωριό Άγιος Γεώργιος τής Χίου: Κ. Κανελλάκης, *ό.π.*, σ. 393.

53. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις*, *ό.π.*, σ. 78-79.

54. Για παράδειγμα σέ άπόφαση των επιτρόπων τής κοινότητας Σύρου τής 7 Ίουλίου 1709 όρίζεται: «καί να είναι κρατημένοι οί βοσκοί του κοπαδιου του Βολάκου να βοηθήσουνε τίς περιβολάρηδες [του χωριου Δανακό] να φράθουνε, διά να μην μπορεί τό κοπάδι να τώνε κάμει ντάνος [: ζημιά]»: Άνδρ. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 332 έγγρ. 27.

55. Για τό έθιμο των σκοτωμάτων στή Νάξο βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, *ό.π.*, σ. 20-21 καί Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ποιμενικά Νάξου. Έπιτόπιοι συνήθειαι έξ άνεκδότην έγγρα-

Τὴν πρακτικὴ τῶν «σκοτωμάτων» καὶ τὴν ἄμεση σχέση τους μετὰ τὴν παραβίαση τῶν συνόρων εἰκονογραφεῖ ζωντανά μία μαρτυρία τοῦ ἔτους 1689 ἀπὸ τῆς Νάξου. Σὲ αὐτὴν ὁ Ἄνδρέας Γερωντῆς μαρτυρεῖ μὲ ὄρκο ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Φραντζέσκο Καστελλάνο νὰ κοιμηθοῦν σὲ «πέζι» [: πεζούλα] τοῦ τελευταίου με σκοπὸ νὰ προσέχουν τὰ ζῶα του «νὰ μὴν ἐμποῦν μέσας στὸν τρανὸ χωράφιν» πού ἀποτελοῦσε ξένη ἰδιοκτησία: «καὶ ἔτσι ἐπήγασιν λέγειν καὶ ἐκοιμηθήκασιν ἐκεῖ καὶ οὐδ' ἓνα ζωντόβολο δὲν ἤμπηκε μέσα ὅμως τότε τάχυν ἤγου τὴν Μπαρρασκευὴ ξημέρωμα, ὡς ἐσηκωθήκασιν ἐπιάσασιν καὶ ἐσηκώναςιν τράφον εἰς τὸ ἴδιο πέζιν καὶ ἔτσι ἐφηνούντανε εἰς τὸν τράφον καὶ ἐγέλασέ τις τρία τέσσερα κεφάλια ἀγελάδες καὶ ἐμπήκασιν μπαστουρωμένα [: με δεμένα τὰ πόδια] μέσα εἰς τὸ τρανὸ χωράφιν καὶ ἔτσι ἐκεῖ πού ἐσήκωναν τὸν τράφον ἤκουσαν ραβδιῆς πού ἐδέρνα τις ἀγελάδες καὶ θεωροῦσιν δύο νομάτους καὶ ἐκράζασιν τις ἀγελάδες ἔτσι μπαστουρωμένες καὶ πιάνου λέγειν τὴ μία ἔτσι μπαστουρωμένη καὶ θάζουν τήνε κάτω καὶ σφάζουσιν τήνε καὶ λέγειν πὼς ἐθερίζασιν πολλοὶ νομάτοι μέσα εἰς τὸ ἴδιο τρανὸ χωράφιν καὶ ἐθεωρούσασιν τους πὼς τὴν ἐσφάξασιν ἔτσι μπαστουρωμένη, ἄντζι [: ἀντιθέτως] λέγειν πὼς δὲν ἦτανε ὅλα [μπαστουρωμένα] ποῦτανε μέσα στὸ τρανὸ χωράφιν τὰ ζωντόβολα τοῦ Φραντζέσκου»⁵⁶.

Ζητήματα πού σχετίζονται μετὰ τὰ θέματα αὐτὰ θίγονται σὲ ἀρκετὲς κοινοτικὲς ἀποφάσεις, ὅπως τῶν ἐτῶν 1647, 1710, 1804 τῆς κοινότητος Μυκόνου, τοῦ ἔτους 1814 τῆς Νάξου καὶ ἄλλων νησιῶν⁵⁷, ὅπου εἴτε δηλώνεται ρητὰ ὅτι οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ζώων εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ζημιὴ πού αὐτὰ προξενοῦν ὅταν εἰσέρχονται σὲ ξένες ἰδιοκτησίες εἴτε ἀναγνωρίζεται ρητὰ τὸ δικαίωμα στοὺς ἰδιοκτῆτες νὰ φονεύουν τὰ ζῶα αὐτά. Μεταφέρουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν προβλεψὴ πού περιλαμβάνονται στὴν ἀπόφαση τῆς κοινότητος τῆς Μυκόνου τοῦ 1804, πού ἀποδίδουν τὸ πνεῦμα μετὰ τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπιζόταν τὸ ζήτημα: «Ζητούμεν τὰ πρόβατα, ὅπου φυλάγουν οἱ βοσκοὶ νὰ μὴ τολμήσει τινὰς νὰ τὰ θάλει εἰς κανένα ξένον πράγμα οὔτε εἰς ἀμπέλι, οὔτε εἰς κλεισίμα, οὔτε εἰς πάσκουλον [: βοσκότοπο, καὶ ξερὸ χόρτο γιὰ βοσκὴ μετὰ τὸ θερισμὸ], χωρὶς τὸ θέλημα τοῦ νοικοκύρη. Εἰ δὲ καὶ παρακούσει τινὰς καὶ πατήσῃ τούτην τὴν προσταγὴν νὰ παιδεύεται εἰς τὸ μαγαζὲ μετὰ ξυλίας πολλαῖς καὶ νὰ πληρώνει καὶ πενήντα γρόσια εἰς τὸ μουτουπά-

φων», *Ἐπετηρὴς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 10, 1974-1978, σ. 413-418, ὅπου καὶ θιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὸ ἔθιμο.

56. Βλ. Ἀναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδη, *δ.π.*, σ. 1165-1166 ἔγγρ. 873· πθ. Ν. Κεφαλληνιάδης, *δ.π.*, σ. 444-445.

57. Βλ. ἀντιστοιχῶς Π. Ζερλέντης, *Σύστασις*, *δ.π.*, σ. 20, 68-69 καὶ Ἐλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ στὴν Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1989, σ. 304-305 ἔγγρ. 206, σ. 141 ἔγγρ. 83. Βλ. ἐπίσης ἀπόφαση τῆς κοινότητος Ἀρμολείων τῆς Χίου τοῦ ἔτους 1840: Στ. Καθβάδας, *Ἀρμολογικά, ἀπὸ χειρογράφοις κώδικας*, Ἀθήνα 1976, σ. 46.

κι [: μαγειρεῖο, ἐδῶ ἰδιαιτέρου ταμεῖο] τοῦ ἀφέντη μας καπουδάν πασᾶ. Αὐτὰ τὰ ἄσπρα ἔχει νὰ τὰ πληρώνει ὁ βοσκὸς καὶ ὄχι ὁ κόλιγας, ὅπου ἔχουν τὰ πρόβατα μᾶζι»⁵⁸.

Παρότι τὰ ἔγγραφα ἀγαθὰ περικλείονταν μετὰ ἓνα πλέγμα προστασίας τῶν συνόρων τους, τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο ἄφηνε τὸ περιθώριο ἐμφύτευσης ξένων περιουσιακῶν στοιχείων ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἰδιοκτησίας κάποιου. Ἡ δένδροκτησία, γιὰ παράδειγμα, δηλαδὴ ἡ κατοχὴ δένδρου ἢ δένδρων ἀπὸ ἰδιοκτῆτη ἄλλον ἀπὸ ἐκεῖνον πού κατεῖχε τὴ γῆ, εἶναι πρακτικὴ ἀρκετὰ διαδεδομένη στὸν νησιωτικὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου⁵⁹. Ὁ κάτοχος τοῦ δένδρου εἶχε δικαίωμα νὰ μεταβιβάσει τὸ περιουσιακὸ του στοιχεῖο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γῆ πού τὸ φιλοξενοῦσε. Ἀναλογίως παρουσιάζει καὶ τὸ δικαίωμα ἐγκατάστασης «μελισσοτόπου», δηλαδὴ τοῦ ἀναγκαίου γιὰ τὴν τοποθέτηση κυψελῶν χώρου, σὲ ἀλλότριον ἀκίνητο, πού ἀπαντᾷ σὲ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὴ Σύρο⁶⁰. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ, ἰδιοκτησιακὰ δικαιώματα, ὅπως ἐκεῖνα τῆς «δένδροκτησίας» καὶ τοῦ «μελισσοτόπου», συνιστοῦσαν θύλακες στὸ ἐσωτερικὸ ξένων ἰδιοκτησιῶν.

Τέλος, ἄς σημειωθεῖ καὶ μία ἄλλη μορφή «συνόρων», πού κατέτεμναν τὰ ἀγαθὰ, ὄχι μετὰ τὸν τόπο ἀλλὰ μετὰ τὸν χρόνο χρήσης τους καὶ τὴν δραστηριότητα πού διενεργοῦνταν σὲ αὐτά. Πρόκειται γιὰ ἐθιμικοὺς κανόνες σχετικὸς μετὰ τὴν χρῆση γῆς, πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ ὅτι ἴσχυαν σὲ ὀρισμένα τουλάχιστον νησιά. Δικαιώματα χρήσης γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα ἐντοπίζονται σὲ ἀγαθὰ, ὅπως τὰ ποτιστικὰ ὕδατα⁶¹ ἢ τὴν ἐγκαταστάσεις ἐκμετάλλευσης τῶν ρεόντων ὑδάτων, γιὰ παράδειγμα στοὺς νερόμυλους⁶².

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ παράδειγμα τῶν «βολῶν», πού ἴσχυε στὴν Κέα καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ στὴν γειτονικὴ Κύθνο⁶³. Σύμφωνα μετὰ τὸ ἔθιμο αὐτὸ,

58. Βλ. Ἐλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοί... Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, *δ.π.*, σ. 304.

59. Βλ. σχετικὰ παραδείγματα Δ. Δημητρόπουλος, «Ἐλαιοτριβεῖα, μύλοι, φούρνοι, ἐκκλησίες στὸν νησιωτικὸν χῶρον τὸν 17ο αἰῶνα. Προσέγγιση τῆς συνιδιοκτησίας μετὰ τὴν παράδειγμα τῆς Μυκόνου», π. *Μνήμων*, τ. 16, 1994, σ. 39.

60. Βλ. Ἄνδρ. Δρακάκης, *δ.π.*, σ. 180, καὶ ἔγγρ. 8 σ. 309.

61. Γιὰ παράδειγμα, σὲ ἀγροληπτικὴ σύμβαση τοῦ ἔτους 1682 ἀπὸ τῆς Νάξου ἀναφέρεται ὅτι τὸ περιθώριον πού ἀναλαμβάνει νὰ καλλιεργεῖ ὁ ἀγρολήτης εἶναι ποτιστικὸ «καὶ ἔχει καὶ τὸ νερόν του πού ποτίζειν εἰς πᾶσα δέκα μέρες καὶ εἰσὲ καθέν ἔντεκα»: Ἀναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδη, *δ.π.*, ἔγγρ. 268 σ. 460-461. Σὲ ἄλλη σύμβαση τοῦ ἔτους 1688 καὶ πάλι ἀπὸ τῆς Νάξου σημειώνεται γιὰ ἓνα περιθώριον ὅτι «ἔχειν καὶ τὸ νερόν του κάθε τετράδην καὶ σάββατον»: *στό ἴδιο*, ἔγγρ. 798 σ. 1080.

62. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Ἐλαιοτριβεῖα*, *δ.π.*, σ. 46-47, ὅπου μνείες σχετικῶν μαρτυριῶν.

63. Γιὰ τὴν βολὴν στὴν Κέα βλ. Ι. Βισβίτης, «Αἱ βολαὶ τῆς νήσου Κέας», *Ἐπετηρὴς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. 19, 1949, κυρίως σ. 33-56. Μνεῖα τοῦ ἐθίμου στὴν Κύθνο βλ.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

σέ έναν αγρό πού δέν ήταν περιφραγμένος, ήταν δυνατό τό δικαίωμα βοσκής μετά τή συγκομιδή τών καρπών ή κατά τή διάρκεια τής αγρανάπαυσης νά ανήκε σέ άλλο πρόσωπο από εκείνο πού κατείχε τό δικαίωμα καλλιέργειας. Τά όρια τών «βολών» περιγράφονταν στά νοταριακά έγγραφα μέ τρόπο ανάλογο μέ τά αγροτικά ακίνητα. Γιά παράδειγμα, σέ μία άφιέρωση «βολής» σέ μονή, πού συντάχθηκε τό 1664 στήν Κέα, διαβάζουμε: «ή όποία Βολή πηγαίνει από τά κλεισματα και έβγαίνει νοτινά, και πηγαίνει εις τήν Άμμον και έρχεται βορεινά του Καλογέρου τό νερό»⁶⁴. Άνάλογη πρακτική φαίνεται ότι ακολουθειτο επίσης στά «μαντροκαθίσματα» τής Σύρου πού αναφέρθηκαν παραπάνω, όπως και στήν περιοχή τής Ίστιαίας στήν Εύβοια, όπου όμως ή χρησιμοποίηση για βόσκηση τών χωραφιών πού ήταν σέ αγρανάπαυση άφορούσε μόνο τούς κατοίκους του χωριού στό όποιο ανήκαν τά κτήματα⁶⁵. Η «βολή» ήταν εμπράγματο δικαίωμα, πιθανότατα κατάλοιπο φεουδαλικών ρυθμίσεων, πού ο κάτοχος του είχε δικαίωμα νά μεταβιβάσει.

Τέτοιου τύπου πρακτικές και τά αντίστοιχα δικαιώματα πού άπέρρεαν από αυτές δημιουργούσαν λοιπόν de facto μία όριοθέτηση χρήσεων, και συνιστούσαν μία ιδιότυπη κατάτμηση τών αγαθών όπου αυτές εφαρμόζονταν, συνιστούσαν δηλαδή κατά κάποιο τρόπο ένα δεύτερο επίπεδο όρίων, τό όποιο συνυπήρχε μέ τά σύνορα πού όριοθετούσαν τήν έκτασή τους.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

⁶⁴ Άντ. Βάλληνας, *Κυθνιακά ήτοι τής νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία*, Έρμούπολη, 1882, φωτ. ανατύπωση Άθήνα 1990, σ. 121 και του ίδιου, *Ιστορία τής νήσου Κύθνου*, Άθήνα 1896, φωτ. ανατύπωση Άθήνα 1990, σ. 44.

⁶⁵ Βλ. Ι. Βισθίζης, *ό.π.*, έγγρ. 9 σ. 66-67.

⁶⁵ Βλ. Χρ. Θηβαΐος, «Εθιμογενής κοινοχρησία βοσκής», π. *Άρχεϊον Εύβοϊκών Μελετών*, τ. 1, 1935, ίδίως σ. 64-65.